

ГАЙТУКАЕВ Казбек

ХІХ-чу бешеран хьалхарчу эхан

оьрсийн литературехь Кавказ

шина кепара гайтар

Хинца, оьрсийн къоманий, Кавказан къаьмнашний юккърчу доттагIаллин ламастех къамел доладелча, гуттара а йоху А. Пушкинан, М. Лермонтовн Л.Толстойн, кхиболчийн а цIераш. И кхеташ а ду. Цара оьрсийн яздархойх массарачул а хьалха белира оьрсийн юкъраллина Кавказан лаьмнашца дехачу къаьмнех болу нийса поэтически хаам.

Амма XIX-чу бешеран хьалхарчу эхехь Кавказах а, цуьнан бахархойх а яздийраш А. Пушкин, М.Лермонтов, Л. Толстой хилла ца Iара, хинца бицбелла я халлий бен ца бевзаш болчу поэтел, сов вуно дукхачу хIетахьлерчу газетийн, журналийн корреспонденташа а яздора царах. Исаьхьаллин литературан Кавказан тематикина тIе болу тидам кхин а хьалабелира 30-чу шерашкахь, Россин Кавказера гIуллакхаш гуттар а марсадевллачу хенахь. Оцу хенарчу оьрсийн литературехь уггаре а Iараяьлла хуьлий дIахIутту Кавказан тема. Тайп-тайпанчу авторша язйо Кавказан темех произведенеш.

Оьрсийн литературина Кавказ «карийна» волчу А. Пушкинан «Кавказан йийсархочун» («Кавказский пленник») тIелаткъам гуш бара царех дукхахйолчарна тIехь.

Полежаев Кавказехь волчу хенахь цигахь хиллачу А. Бестужев-Марлинскийс а язйира Кавказан къаьмнийн дахарх дуйцуш йолу цхьамогIа произведенеш. Цуьнан Кавказан повестех уггаре а хьалхарчех йолу «Амалат-Бек» повесть чIогIа езаш тIейцира дешархоша. Атта даьккхина тIеман дозалла а, байн толамаш а безаш волу романтически дог-ойла йолу хийла жима стаг вахийтира цо Кавказе. Марлинскийн «Амалат-Бек» а, «Мулла-Нур» а, «Ламаройн йийсарехь хиллачу эпсаран дийцар» а («Рассказ офицера, бывшего в плену у горцев»), кхийолчу а кавказски произведенеша довзуйтура цуьнан даймаккахошна Кавказан исаьхьа Iалам а, ламанхойн Iер-дахар а, амалш а, цигарчу тIеман гIуллакхаш а.

Оцу замане нислуш ду 1825-гIа шо кхачале кхузза цигахь хила кхиъначу къоначу Лермонтовна Кавказ езаялар а. Цуьнан «Чергазий» («Черкесы»), «Кавказан йийсархо»

(«Кавказский пленник») 1828-чу шарахь язйина йолу, лачкьор доцуш, таръеш язйина ю. Амма царна тлехь а гуш ду Лермонтовн Кавказе шатайпана ойланаш хилар. Берахь шена гинарш а, девзинарш а цо гайтина 1830-чу шарахь ша язйинчу цхьамогла произведенешкахь («Кавказ», «Кавказе», «Кавказан Іуьйре», кхиерш а). 1830-чуй – 1833-чуй шерийн муьрехь цо язйина «Каллы», «Измаил-Бей», «Аул Бастунджи», «Хаджи-Абрек» поэмаш.

Цул тлаьхьа йолчу хенахь а, шен мах тлеххадабойла доцуш, доккхачу маьнхь хилира Кавказ Лермонтовн кхоллараллехь. Оццу шерашкахь язйина ю ламанхойн ярташка йинчу тлеман «экспедицешкахь» шена гинарг автора дуйцу А. И. Полежаевн «Эрпели», «Чир-Юрт» поэмаш а, «Гермачигара кешнаш» («Герменчугское кладбище»), «Іаьржа чаба» («Черная коса»), «Бабккхина корта». («Мертвая голова»), «Ламанхойн дуйхьалчу бляьн илли» («Песнь горского ополчения»), «А. П. Лозовскега дахьийтинчу кехатан дакъа» («Отрывок из послания А. П. Лозовскому» – 1833), «Ахалук» а, кхийолу стихотворенеш а. Цхьамогла произведенеш язйира поэташа А. Шишковс, И. Раджицкийс, А. Шидловскийс, дуккха а кхиболчара а. Кхето доглуш ма-хиллара, оьрсийн юкьараллина тлехочушболу поэтически а, кхиболу а Кавказера гуллакхаш дуйцу хаамаш цхьатера бацара.

Кавказерчу тламах а, Кавказан бахархойх а болу оьрсийн юкьараллин кхетам кхолларехь ши тенденци, ши некъ хилар юьхьанца дуйна гучуделира. Хьалхара тенденци яра официални патриотически (я «ура-патриотически»). Цо длакхоьхьура ламанхойх, цаьрца болчу тлеман хьокъехь йолу паччахьан, цуьнан правительствон политика. Шолглачу тенденцин чулацам бара Кавказан ламанхойх а, уьш паччахьан Іедална клел балоран методийн а хьокъехь йолу Россин прогрессивни адамиьн дог-ойла гайтар.

Официозны идеологи хуйьдинчу, паччахьна муьтлаьхьчу литературу, паччахьан Іедалан колониални политикица нийса а далаш, ламанхой дерачу эргладаллах юьзна «акхарой» еш, гойтура. «Ламанхошна мелла а кьиза талзар дан доглу», – бохучух тешо гертара уьш оьрсийн а, дуйненан а юкьаралла.

«Новейшие географические и исторические известия о Кавказе» (М., 1823) цле йолчу, члогла евзаш хиллачу шен книги тлехь С. Броневскийс Іаламан халачу хьелашкахь деха адамаш «акхаройн» амалш йолуш хилар тлечлагІдеш долу «Іилма» даладора.

Оццу «Илманан» ойланехь кхоьллина яра А. Шишковн «Лонской» цле йолу поэма а. Масала, нохчех цо яздора цу тлехь кху кепара:

«Нохчо дера ву; цуьнан куьг

Къайлах нах байъа ламийна ду,

Безам дагна гена бу

.....

Къахетар хлун ду ца хаьа нохчочунна,

Ца вешаш, аьшнаш до цо

Къахьегар, кладвалар» [\[1\]](#)

Оццу кепара гойту цо шен поэмехь черказий, хлирий, – хлетахь оьрсаша ламанхой, татараш олуш хилла болу берриге а Казказан бахархой.

Цуьнан «Гуьржехарчу кехаташкахь» деккъа цлена къоланах бега талорхой болчуа гайтина бу ламанхой. Царна тлехь а А. Шишковс, бакъ долуш санна, дуйцу: «ламанхойн мехкарех цхьаммо а боьршачу стаге куьг ца ло, ша тлахъаьлла хиларний, майраллиний тоьшаллина кхечу динах волчу стеган цхьа меже я цуьнан герзех цхьа хлума цо ца

яхьахь» [\[2\]](#) .

Паччахьан Іедало ламанхойх баржочу реакционни кхетамийн Іаткъам къайлабаккха ца гІертачу шовинистически формехь гучубелира А. Шидловскийн стихашкахь язйинчу «Гребенский казак» (Спб, 1831) повестехь а, П. Родожичкийн «Али-Кара-Мирза» поэмехь а.

Булгаринан «Северная пчела» газетехь жигара дакъалоцуш хиллачу И. Радожичкийс, шен поэмин коьрта турпалхо ша винчу ламанхочунна традиционни – къоланашний, талораш дарний тІера и хиларан – амалш ло. Садала ша кхетам чуьра ваьллачу киртикехь а ца дитало цуьнан Али-Кара-Мирзеге ций Іанорей, къоланаш дарей «сатийсар»:

Багабе, тилабе, цеста, байъа!

Тоха, цаста, декха, декха!

Ций малий, хьогалла яйа»; [\[3\]](#) –

боху цо, ша леш.

Царал чолхе а, галморзахаллаш дукха йолуш а ву Полежаев. Реакционни тенденцех вуьззина ша дІатоха тарлуш и вацахь а, амма цуьнан коьрта кавказски произведенеш-м ю оццу официозни пропагандин мутт хуьйдина. Цу маьІнехь Полежаевн кавказски

произведенеш Шишковн, Радужицкийн, Шидловскийн хьакъ ма-дарра шайн цлеш йицъелла болчу уьш санначу кхечу яздархойн произведенешна герга ю.

Лакхахь вийцинчу Шишковс санна, ламарой акхаройн амалш йолуш ларарна тлеш схьадуьйцу кхуо а. Дустал Шишковс нохчочух бохучуьнца Полежаевс берриге а Кавказан ламаройх бохург:

«Цуьнан амалехь – цлий а, тлом а,

Ницкъбар, къола а, экхалла а,

Ткъа бохь-бух боцу маршо а» [\[4\]](#) .

Бакъду, къиза йийначу ламаройн йоблан дакъа гаро члогла цатам боккху цунна («лаьржа члаба»), иштта члогла лаьткъина цунна тлеман къизалла а («Эрпели», «Чир-Юрт», «Гермачигара кешнаш» поэмашкахь). Хлетте а, и тлом къобал а бо цо, и болорна бехке ламарой а беш, паччахьан эскар Кавказе даран лалашо «законний, нийсой ларъяр а лоруш». «Хьанна ца хаьа, оьрсийн правительствос оцу глаттамхойн сонталла лагъярхьама ден уггаре а машаре гуллакхаш даима а буьззина кхиам ца хуьлуш доьрзуш хилар; зуламаш лелорехь мазакъбоьлла болу уьш гуттар а цхьабосса бу» [\[5\]](#) – яздора Полежаевс.

Иштта зуламе Кавказан ламанхой хиларна хьокъалла долуш лору цо царна ден къиза талзар а. «Гермачигара кешнаш» поемехь оцу юьртан бахархой къиза хлаллакбар гойту сурт хлоттийначул тлаьхьа, эскаран гуллакхан маххадш, авторо боху: «Сийлахьчу гуллакхийн безам бисна!»

Ламаройн юкъараллин дахар анархий, «низам цахиларрий» долуш а, доьзалан юкъаметтиг цлена йоцуш долчуха а сурт хлиттадора цо шен произведенешкахь. Цо дийцарехь, Кавказехь:

«Шаверг нахаца лелаш ву.

Туьманах хила тарло

Зуда-йиша, майра-ваша» [\[6\]](#) .

Полежаевн Кавказски лирикий, Кавказан темех йоьзна йолу поэмашший йоьшуш чога тидам тлехь соцу ламанхойн вон маххадос а, уьш бехбеш а эпитеташ цо вуно луйста ялош хиларна. Гевттинчу ламанхойн ярташ «акхаройн бенаш», «талорхойн парглатонан глаьпнаш» лору цо, шайн дозуш ца хиларехьа цара латто къийсам «декъазчу халкъан сонталла» хета цунна. Уьш тламехь са ца кхоош летарх – «блаьрзе къизалла», ламанхойх шайх «акхачу талорехь кхиънарш», «эхханийн арданг» олу цо, цара къуьйсуш йолу парглато, поэтна хетарехь, «зуламаш лелоран парглато» ю.

Ламанхой Полежаевс иштта бехбаран бахъанаш дара: хьалхара, паччахъан эскаран салти волчу цуьнан тлеман мостагий уьш хилар; шолга, Кавказан тлеман бакъдолу бахъанаш ма-дарра клорггера цунна девзаш цахилар; паччахъан правительствос Кавказехь лело гуллакхаш кхузара къаьмнаш серладахархъама лелаш ду бохучух и тешар; кхоллагла, паччахъан правительствон Кавказера политика къобал а йина, шен кочарчу салтичун чобъех хьалхаваларе цо сатийсар а.

Кавказ, ламанхой, цаьрца болу тлом гайтар кхечу кепара дара оьрсийн юкьараллин хьалхелелочу декъан гуманистически ойланехь йолчу прогрессивни литературехь. Тенденциозни политически кхетамел кьийсамехь тул-тулуш толара иза.

Кавказан кьаьмнех, церан кьийсамах болчу официально-пропагандистски кхетамех юхабевллачарех хьалхарниг, шеко йоццуш, Пушкин ву. Цуьнан «Кавказ» стихотворенехь дуьхьара дика гучуделира иза Кавказан кьаьмнех баккъалла а дог лозуш хилар а, церан ойланех, халачу хьелех иза дика кхеташ хилар а:

«Так буйную вольность законы теснят,

Так дикое племя под властью тоскует.

Так ныне безмолвный Кавказ негодует,

Так чуждые силы его тяготят...»

1829-чу шарахь Кавказехула лелаш, Пушкина члогла тидамбора кхузарчу кьаьмнийн дахаран, культурин, гиллакх-оьздангаллин, амалийн; уьш цунна дика довзаре терра, цаьрга йолу цуьнан ойла кхин а дикачу аглор хийцалора.

Нагахь ша дуьхьара язйинчу кавказски произведенехь («Кавказан йийсархо») ламарошца болчу тламах традиционна а кхеташ, «кьоьжачу Терка тлехь дуьхьара тлеман тата далар» кьобалдахь а, «Арзруме вахаран» («Путешествие в Арзрум»)

дешхьалхенехь цо боху, оьрсийн эскаран Кавказехь «хинболу толам аш хестор шена члогла товш дац». Кавказски тламах Пушкин кхетар оццул члогла хийцадаларан бахъана, дуьйцийла йоццуш, цунна герга болчу нахана «Кавказан йийсархочунна» тлера Котляровский, Ермолов хесточу меттигах хетарг латкъар дара. И хетарг муха дара хаа тарлур дара П. А. Вяземскийс 1831-чу шеран 17-чу сентябрехь А. И. Тургеневга яздинчу кехатах. «Новкъа хета суна, – яздора цо, – шен повестан тлаьххъара стихаш Пушкина цела керчийна. Хлун турпалхой бу Котляровский, Ермолов? Цо, «лаьржачу уьно санна, тайпанаш хлаллакдарехь» хлун ду дика? Цу тайпанчу сийх пхенаш чуьра ций шелло, човш ирахлуьтту. Цо тайпанаш серладохуш делхъара-м, хасто хлума хир дара. Поэзи чалтачийн гюьнча яц; политикина уьш оьшуш хила тарло, тлаккха истори ю иза бехказъяккха тарло я ца тарло къасто дезарг, амма поэтан гимнаш адамаш хлаллакдарна хастам хила хьакъ яц. Новкъа ду суна Пушкина иза дар: и тайпа воккхавер – бакъйолу анахронизм ю»... [7] Вай билгал ма- даккхара, Пушкин тлаьхъо ша а дика кхийтира цунах. Цуьнан кхетаман эволюцина тоьшалла ду, масала, Бийболатца цуьнан йолу юкъаметтиг. 20 – 30-чуй шерашкахь гларавалла «динбере» хилла волчу Бийболата 1825-чу шерашкахь дуьххъара вовшахтуьйхира ермоловски эскарна дикка дуьхъало. Кура Ермолов а иза ца лерича ца велира, ткъа Паскевича хиллане дипломатически ловзарш леладора цуьнца. Оцу дерригенца цхьаьна Бийболатан цле «талорхо», «экха» боху дешнаш тледетташ бен ца йоккхура. Цу кепара эпитеташ а ялош, хьахийна ву иза Полежаевн цхьайолчу произведенешкахь а («Чир-Юрт», кхиерш а).

Оьрсийн официални гонашкахь хлумма а дикачу царла воцчу цуьнца Пушкин буьззина тешам а, безам а цуьнга болуш хилира. Иза гарна члогла воккхавеш, иза «сийлахь» лоруш вара поэт. Цо иштта цуьнан маххадор нийсса дуьхъал дара меттигерчу къаьмнийн глаттаман баьчча хилла волчу цунах болчу официални кхетамна. «Эрзеруме вахар» тлехь Бийболатца шен хиллачу цхьаьнакхетарх Пушкина кху кепара яздо: «Сийлахь Бийболат, Кавказан буьрсалла, Арзруме веанера тлаьххъарчу тлемийн хенахь глевттинчу черказийн яртийн шина тхьамдица. Уьш граф Паскевич волчохь хлума юуш бара. Бийболат 35 шо хир долуш стаг ву, деглана лоха а, шуьйра белшаш йолуш а волу. Цунна оьрсийн мотт ца хаьа я ца хаьа моттийта глерта. Иза Арзруме веана суна члогла хазахийтира: лаьмнашкахула а, Гебартахула а со кхерам боцуш длаглуриг хиларан тоьшалла дара иза»* [8] Таймин Бийболат а, Ногмов Шора а, кхиберш а санна болу Кавказан къаьмнийн векалш бовзаро дикка аьтто бира поэтан Тазитан сурт-сибат изза цле йолчу позмехь кхолла.

1820 — 1830-гий шерийн ламанхойх йолчу литературехь Тазит члогла керла тип яра. Гуттара а акхаройн шовкъ еъна: я талораш дан лемина, я бекхаман ойла йолуш, я кхин цхьана лаьржачу амало вагош волчу традиционни ламарочунна-талорхочунна нийсса дуьхъалваьккхина ву иза. Тазит иштта вац. Иза дика а, догцена а, оьзда къонахалла йолуш а ву. Ур-аттала шен ваша вийначу мостагичунна а тле куьг ца дахъало цуьнга, иза «чевнаш хилла а, карахь герз доцуш а, цхьа а хиларна». «Ведда лай а» длахьоцу цо. Кхечо къахьегна хьакъ шен доладерзоран ойла а иза кхеташ яц.

Хлумма а ца деш вуьту цо совдегархо-эрмало а, къоланах, «цийнан экономикан цхьа дакъа» дан глерташ ша воцу дела (Бестужев-Марлинскийн дешнаш).

Пушкина къестайо шен турпалхочун кхин – адамаллин-амалш. Кlorга а, йоккха а дог-ойла йолуш ву цуьнан Тазит. Цхьа шатайпа доккха, исбаьхьа дуьне ду цуьнан кийрахь:

«Он любит по крутым скалам

Скользить, ползти тропой кремнистой,

Внимая буре голосистой

И в бездне воющим волнам.

Он иногда до поздней ночи ...

Сидит, печален, над горой.

Недвижно вдаль уставя очи,

Опершись на руку головой!»

Бакъалла а, кIоргга а болчу безаман бала а бевза Тазитна. Иза кийча ву цуьнгахьа къийса, хьуьнаре ву шен са ца кхоо а. Хьанал къахьегарца бен лохур дац цо шен ирс. Шена езачун дега цо боху:

Благослави любовь мою,

Я беден, но могуч и молод.

Мне легок труд. Я удалю

От нашей сакли голод.

Ламанхойх болуш болчу кхетамна нийсса дуьхьал амалш йолуш Тазит кхолларца Пушкина, и кхетам шор ца беш, Кавказан къаьмнех кхечу кепара кхетар, цаьрца керла юкъаметтиг хилар чIагIдора. Поэмин коьрта турпалхо, экзотически Кавказехь «ахъакхачу» ламарошца долчу буьрсачу тийсадаларшкахь самукъадаккхар я романтически «ламаройн йоьлан» безам лобхуш, хехкалу аристократ воцуш, ламанхо хилар ша дара ХІХ-чу блешеран хьалхарчу кхоалгIачу декъан литературе майра закъалт дар.

Пушкинна тӀаьххье ламанхой гуманистически кхетаран хорша вогура Кавказан кхин а цхьа илланча – Лермонтов. Вуно йоккха мегтиг дӀалоцу цуьнан кхоллараллехь Кавказо; поэтан произведенех тоьлашха ерш оцу махке а, цуьнан бахархошка а даггарий, кӀорггий болчу безамах юьзна ю.

Шен даймохк бозуш цахиларехь а, цуьнан паргӀатонехь а кӀонахчу кӀийсархочун, ламанхочун, сурт-сибат кхолларан хьалхе а Лермонтовн ю («Измаил-Бей» поэми тӀера Измаил-Бей).

Лермонтовн кхоллараллехь цхьамогӀа мотиваш Полежаевн поэзица чӀогӀа зӀе йолуш а, цунах йозуш а ю аьлла, вайн литературоведенехь хеташ дерш тидам тӀе ца бохуйтуш дуьтийла яц. Цхьаболу литературоведаш, кӀаьсттина Полежаевн кхолларалла толлурш, чӀогӀа тӀера бу Лермонтовн поэтически кхоллараллина, кӀаьсттина Кавказски тематика караерзорехь, Полежаевн тӀелаткӀаман мах тӀех сов хадо.

Поэтически хьуьнاران барамна а, исбаьхьаллин говзаллина а оццул вовшехкӀаьсташ волчу шина поэтана юккӀехь цхьа билггал гергарло хилар бакӀду, я ларамаза а хеталац иза. Оцу гергарлонан бахьанаш объективни а, субъективни а хьелаш ду.

Хууш ма-хиллара, литературехь гуллакхдар шина а поэтан дӀадоладелла декабристаш эшначул тӀаьхьа хӀоьттинчу правительственни реакцин шерашкахь, мичча кепара а либерализм а, паргӀат ойла хиларна дихкина, и ойланаш ерш кӀиза хьийзош а хиллачу хенахь. Массо а охьаталийна хиларан хьелаша кхоьллина йолу сингаттаман, гӀелаллин, цхьа-а хиларан, сатуьйсийла цахиларан ойланаш Полежаевн, Лермонтовн юкӀара хилла ца лаш, уьш 1820 – 1830-чуй шерийн кхечу яздархойн поэзин амалехь а ю.

Билгалдаккха деза, шина а поэтан шаьшшинан дахар а мелла а цхьатера хилар. Беран хенахь Полежаевс а, Лермонтовс а лайна доьзалехь барт цахиларан баланаш, шиммо а пансион чекхъяьккхинчул тӀаьхьа дешна Московски университетехь, дакӀалаьцна Кавказерчу тӀамехь, шиммо а язйина Кавказах дуккха а произведенеш.

Сов хир дац аьлла хета, цаьршиннан кхоллараллин гергарло толлуш, цаьршиннах хӀора а Пушкинан поэзин цхьана амалшна тӀекхийдаш хилла хиларна тӀе тидам бахийтар а.

Лepмoнтoвн, Пoлeжaевн кxoллaрaллeхь нислo цxьaтeрa суртxлoттoш aьллa дeшнaш a, фpaзeoлoгичeски пaрaллeлaш a, цaьршиннaн aмaлш цxьaтeрa хилaр лeричa, цxьaнa кeпaрчу дoг-oйлaнo a, гoйтy oбъeкт цxьaъ хилaрo a кxoьллинa уьш. Мaсaлa, Лepмoнтoвн «Кaвкaзaн иийсaрxoчуннa» (1828) тeрa шaьлтaнaн сурт диккa тeрa ду Пoлeжaевн «Мopни a, Кoрмaлaн ИндaгI a» – («Мopни и тeнь Кoрмaлa» 1825) тeрaчу тyьрaх:

Пoлeжaев:

... мeчa!

Мeчa твoй длaни,

Oт мoлний лyчa!

Кaк бyрю вo бpaни,

Узришь мeня с ним;

Oн стрaшнo зaблeщeт

Нa пaгyбy злым;

Сын гoр зaпpeщaeт,

Сраженный падет...

Лермонтов:

Ни конь оживленный

Военной трубой,

Ни варвар смятенный

Внезапной борьбой,

Страшней не трепещет,

Когда вдруг заблещет

Кинжал роковой.

Полежаевн «Зѣнаш» («Цѣпи» 1831) стихотворенин хлокху могланаша:

И замирает сталь отмщения

В холодных трепетных руках –

дагадохкуьйту Лермонтовн «Черкесы» (1823) поэмера моголанаш:

Несчастный раны зажимает

Холодной трепетной рукой.

Шиннахьа а цхьана дешнашца гойту турпалхойн психологически хьелаш. Кхузахь цхьатера хиларх кхетийла яц вовшашкара тлеэцарх санна а, я вовшашна тле латкъам хиларх санна а. Бакьду, Лермонтовн поэма Полежаевн стихотворенел хьалха язйина ю, амма зорбатовьхна ара иза 1860-чу шарахь бен ца яьлла; хлетале шина поэтах цхьа а вацара дийна.

Дагалоцур вай лермонтовски «Мцыри» поэмера лирически турпалхочун дакъазаллин члогла дакъалоцуш волчу «вешин» сурт-сибат:

И стану думать я, что друг

Иль брат, склонившись надо мной,

Отер внимательной рукой

С лица кончины хладный пот

И что вполголоса поет

Он мне про милую страну...

Оцу сурт-сибато дагавоуьйту Полежаевн «Кубанерчу буьйсанашкара» («Ночи на Кубани») оцу хьелашкахь гайтина волу «ваша»:

Как брат к потерянному брату

С улыбкой нежной подойдет,

Слезу страдальную прольет

И разделит мою утрату!..

Полежаевн, Лермонтовн произведенешкахь цхьатера дерг кест-кестта нисло шина поэтан дог-ойланийн карзахалла цхьатера хиларна а, дахарххий, цуьнан бакъдолчеххий, тайп-тайпанчу хьелеххий кхетаран кеп цхьатера хилар бахьана долуш а. Масала, Кавказан ерриге историно а, кавказски лаьмнаша а, церан сийлахь-дезчу, курра лаьттаху кортоша а дагайоуьйту поэташна мокхазан бердах вихкинчу Прометейн хьокъехь йолу легенда. «А. П. Л.» декъа тӀехь Полежаевс дагальоцу ширачу заманан сурт:

Таков сей край от древних лет,

Свидетель казни Прометея...

Амма Лермонтовна оцу суьртан бахьана хилла дӀахӀоьттинарг, грекийн шира миф йоцуш, Делаца мостагӀалла латторна, Прометей а санна, мокхазан бердах дӀадихинчу «оьглазечу гӀоман» хьокъехь йолчу легендин кавказски вариантех цхьаъ яра:

Ужасна ты, гора Шайтан,

Пустыни старый великан,

Тебя злой дух, гласит преданье,

Построил дерзостной рукой,

Чтоб, хоть на миг свое изгнание

Забыть меж небом, и землей.

Здесь три столетия очарован

Он тяжелой цепью был прикован,

Когда надменный с новых скал

Стрелой пророку угрожал.

(«Измаил-Бей», ч. II, строфа I6).

Амма цхьатера сурт-сибаташ а, мотиваш а йолчохь кьеггина гучуюьйлу Полежаевн, Лермонтовн кхоллараллехь и шиъ вовшехкъастош йолу башхаллаш. Царшиннах хлораннан а дуьнене хьежамех, похлмин хьуьнарх дозуш ду иза. И башхалла члогла кьеггина гучуйолу ши поэт Кавказерчу тламах а, Кавказан кьаьмнашца паччахьан инарлийн, церан глбьнчийн йолчу юкьаметтигах а кхетарна тлехь. Лермонтовн Кавказца а, цуьнан бахархошца а йолу юкьаметтиг и кьаьмнаш «акхарой» лоручу официалъничунна тлера члогла царах дог лазаре а, адамаллин ойла царга хиларе а йоглуш хийцаелира. Полежаевн ламанхошка йолчу ойланех а, церан кьийсамах болчу цуьнан кхетамах а вай лакхахь элира. Ша ламанхой гойтуш, Полежаевс, царалахь нислуш долу уггар вонаш лехьа а деш, деста а деш, уьш дерриге а халкъан амал ю бохучу кепара схьагайтахь, Лермонтовн кьона волуш язйинчу «Измаил-Бей» поэмехь а гойтуш ю традиционни йолчу вочу амалшца цхьаьна дика амалш а:

Там поразить врага не преступление.

Верна там дружба, но вернее мщение;

Там за добро – добро, и кровь – за кровь,

И ненависть безмерна, как любовь.

(«Измаил-Бей»)

Кавказ Россех схьатохарехьа болчу тлеман маьна Полежаевначул а, кхиболчу шен заманхошначул а дуккха а кьорга девза Лермонтовна. Тлом беш йолу аглонаш гайтар а, церан маххадор а, кхечеран санна, озабезамаш боцуш, ма-дарра ду цуьнан. Цул сов, берахь дуьйна Кавказ езаелла а, дог-ойла глеттина цуьнан илланча а ша волчу Лермонтовн ламанхойх дог а лозура, церан гуллакх кьобал а дора цо. Ишттаниг аллане а олийла яц Полежаевх.

«Кавказ» стихотворенехь Лермонтовс яздора:

Кавказ. Далекая страна!

Жилище вольности простой!

И ты несчастьями полна,

И окровавлена войной!..

Бакъверг, харцверг мила ву, бохучунна тлехь шеко яц цуьнан цхьана а кепара. Цунна шера хаьа паччахьан федалца болчу кьийсамашкахь бакъберш шайн дахаран а, дозуш цахиларан а бакъонаш ларьеш болу «черказий» хилар. Ма-дарра, схьа а боху цо иза:

Черкес удалый в битве правой

Умеет умереть со славой...

(«Измаил-Бей»).

Измаил-Бейн бартахула поэто хойтту паччахьан эпсаре:

За что завистливой рукой.

Вы возмутили нашу долю?

.....

...Зачем ты нас возненавидел,

Какою грубостью своей

Простой народ тебя обидел?

(«Измаил-Бей»),

Хууш ма-хиллара, «Йоза-дешар ца хуучу сурца» болчу тIамехь ша дакъалацар эпсаро шен хьаштийн бахъана дой дуйцу. Ша бакъван цул деза бахъанаш цунна карадац.

Билгалдаккха деза, шайл нуьцкъала волчу мостагIчуьнца болчу къийсамехь шайн паргIато ларъеш хиллачу ламанхойх шен заманхойл массарел а дика Лермонтов кхетта хилар а, цуьнан ойла ламаройн хьашташкахъа хилла хилар а.

Кавказ – «паргIатонна хьалха хьоме хилла мохк», иштта кхета а кхетара иза цунах, иштта гайта а гойтура цо иза, шен дуйххьарлерчу произведенешкахь, иза мел вега иштта йиса а йисира иза цунна. Эрна дацара цуьнан «йилазчу Россех», «сийначу мундирех», «пашех», «массо хIума гучу церан бIаьргех а, массе а хIума хезачу церан лергех а», «паргIатонан луйрачу махкахь» – «Кавказан дукъал тIехъа» лачкъа салаттар.

Амма нийса хир дацара Кавказан тIеман маххадорехь Лермонтов вуьззина а, дуйцийла йоццуш а нийсачу некъа тIехь («Измаил-Бей», «Къовсам», «Валарг») а, цаваьлла лелийначу гIуллакхаш тIехь а хааелира, цкъа-долчунна, ламанхой оцу тIамехь бакъ а, церан гIуллакх нийса а ларарний, шолгIа-долчунна, ша хестош йолу паргIато хьобшучу ницкъаца ша хиларний, декхарх, сий лардарх цунах схьабовлучу кхетамашца ша эпсар хиларний юккъехь йолу галморзахаллаш.

Цхъана агIор, Лермонтовна, шеко йоццуш, хаъара Россис Кавказ караерзор ца хуьлийла доцуш хилар; вукху агIор, «цIийх эцна дозалла» дезаш а вацара иза. Ца аьлча ца долу, цуьнан шен патриотизм, даймахке болу чIогIа безам изаа ойланаш кхечу къаьмнех болчу нехан а ларарца цхъаьнадогIуш хилар. Мел боккхачу тидамца а, сийдарца а ладугIу поэто «ширачу заманах» «воккхачу стага-нохчочо дуйцучуьнга:

И над столетней мшистою скалой

Сидел чечен однажды предо мною;

Как старая скала седой старик,

Задумавшись главой своей поник...

Быть может он о родине молился!

И, странник чуждый, я прервать страшился

Его молчанье и молчанье скал:

Я их в тот час почти не различал!

ДагавогӀу «садукъочу шен хӀусамашкара» паргӀатоне вада вуно чӀогӀа лууш волу Мцыри:

В тот чудный мир тревог и битв,

Где в тучах прячутся скалы,

Где люди вольны, как орлы.

Воккхачу художникан семачу кхетамо аьтто бира цунна 1812-чу шеран Даймехкан тламний, кавказски къаьмнаш лолле эгорехь паччахьан правительствос латточу тламний юккьера башхалла ган (юстал цуьнан «Бородиной», «Валарггий»). Амма колониальни, мехкаш дlалецарехь болчу тlемашний, бакъйолчу бакъонашкахь болчу тlемашний юккьерчу башхаллах поэтан буьззина кlорга кхетам бацара. Анархизм хир яра цуьнгара иза лехар. Бакъонгахьай, харцонгахьай болу тlемаш кхачамболлуш вовшехкъестор юкъараллин кхетам кхиаран тlаьхьо беанчу муьрехь бен ца хилира.

Амма, шеко йоццуш а, боккха а Лермонтовн кхиам бара цо Кавказски тlеман къизачу кепашна дуьхьал а, ламанхошкахь а, «бехкбоцчу мехкаршкахьай, къоначу наношкахьай» а шен произведенешкахь гуманистан аз айар:

Как хищный зверь, в смиренную обитель

Врывается штыками победитель;

Он убивает старцев и детей,

Невинных дев и юных матерей

Ласкает он кровавою рукою...

(«Измаил-Бей», агло 2.)

Литературехь аьлла ду, паччахьан салташа маьршачу нахана динчу оцу ирчачу талзаран сурт Лермонтовна Полежаевн «Чир-Юрта» тлерачу и санна долчу сурьтан латкъам хиларан жамI ду бохурш:

Неумолимая рука

Не знает строгого разбора.

Она разит без приговора

С невинной девой старика

И беззащитного младенца:

Ей ненавистна кровь чеченца, –

Христовой веры-палача, –

И блещет лезвие меча...

(«Чир-Юрт», 305)

Хала ду ала, и лакхахь далийна могланаш яз деш Лермонтовс ешна хилла я ца хилла 1832-чу шеран аьхке чекхийоллуш зорбанера араевлла хилла Полежаевн поэмаш. «Измаил-Бей» поэма цо 1832-чу шеран 10-чу майхь йола а йира, и шо чекхдолуш языйна а велира. [\[9\]](#)

Мухха делахь а, салташа ламанхошна тIехь къиза хьал хIотторан суьрташ шина а поэтан чIогIа вовшех тера ду. Амма и тера хилар формальни ду. Цуьнан бухахь дерг шашаха долу хилларг ду, гойтуш йолу «предмет» ю. Ткъа оцу «предметца» хIор поэтан а йолу юкъаметтиг нийсса вовшашна дуьхь-дуьхьал нислуш го. Лермонтовн сурто шена чулоцу «тоьллачо», «эххано санна», маьршачу хIусамаш чу а иккхина, «бакхий нах, бераш дойуш», сийсазбеш, лелочу къизаллашна дуьхьал йолу чIогIа протест. Лермонтов нийсса дIа ву: цо, ца лечкъош, ма-ярра сьхагойту шен ойланаш, нийсоно лобьху цIераш хIуманашна а тохкуш. Оцу могланашкахь дуьйна гуш ю кхиъначу, харцонца бертавахар доцуш ойла еш волчу «Поэт кхалхарна», («На смерть поэта») бохучу стихотворенин автор хинволчу поэтан амалш.

Полежаевн резавацар, оьглазлой вукху агIор, ламанхошна дуьхьал, хьовсийна ду. Оццул боьха зуламаш (бакхий нах, «гIийла бераш» дайар) деш волчуьнан билггал цIе ца йоккхуш, цхьаннен а, я цхьана а заманан а йоцу метоними ялайой («къинхетам боцу куьг»), цунах цхьа а воцург во цо. Цуьнан бахьана дара диккачу барамехь солдатчино

кхобллина а, шен дахаран халачу хьелаша члагйина а йолу казенни патриотизман ойла:

Картины гибели и зла –

Дарят минуты утешенья

Тому, кто умер для добра...

Так уничтоженный для жизни

Последней кровью для отчизны,

Я жажду смыть мое пятно!..

О, если б некогда оно

Исчезло с следом укоризны!..

Военный гул гремит в горах:

Клятвопреступный дагестанец,

Лезгин, чеченец, закубанец

Со мною встретятся в боях!

Не изменю царю и долгу,

Лечу за честию везде,

И проложу себе дорогу

К моей потерянной звезде...

(«Чир-Юрт», 283)

Полежаевн патриотизман готта кхетам «Паччахьний, декхарний тешаме» хиларе берзийна кхузахь. Цу кеппара, дика гуш ю даймахке болчу безамах «Чир-Юьртан» авторрий, Лермонтоввий кхетаран башхалла. Добролюбовс ма-баххара, «Даймохк» («Родина») стихотворенехь иза «сацам боллуш лакхавелира патриотизмах йолчу ерриге а предрассудкел, даймахке болчу безамах иза кхетар бакъ а, деза а, кхетаме а ду...» [\[1\]](#)

[0\]](#)
Кавказан Іалам а, шайн амалшций, гиллакхашций ламанхой а гайтарехь Полежаев ванне а Лермонтовна герга воцуш, А.П. Катенинна герга ву. Катенинна гарехь, Кавказ ю «беркате доцчу тІулгийн ирча оьла... цхьана а хІуманых тера доцчу, кегдинчу, аьхкинчу, паначу, ирча даьссачу пенійн моха...»:

Цепь пресловутая воспетого Кавказа

Непроходимая безлюдная страна.

Притон разбойников, поэзия зараза!.. [\[11\]](#)

Оцу стихашца цхьаьнайоглу Полежаевнаш:

Вот эти дивные картины

Каскады, горы и стремнины...

С окаменелою душой.

Убитый горестною долей,

На них смотрю я поневоле

И верь мне: вижу из всего

Уродство – больше ничего!

(«Эрпели», 234).

Ламанхойх болу кхетам Катенинан, Полежаевн, дуйцийла йоццуш, цхъатераниг долуш бу.

Хьалхарчуьнан уьш – «къуй», шоллагичуьнан – «талорхой», «тлеман, ций дезачу парглатонан клентий» бу («Акташ-Аух», 109; кхиерш а).

Батальни сценаш гайтарехь Лермонтов Полежаевх возуш ву бохург бух болуш хилийта глрташ, В. И. Безъязычныйс «Кавказ А. И. Полежаевн дахарехь а, кхоллараллехь а» (1829 – 1933 шераш) це йолчу шен статьяхь яздора: «Лермонтовс пайдаоьцу Полежаевн приемах – хилларш-лелларш къамелехь гайтар: Лермонтовс «Валарга» тлехь гайтинчу тлеман жамлаш гучудовлу маьршачу нохчочуьнца дечу къамелехь»; «Лермонтовс... кхийо Полежаевн прием йоцца хедош йолчу предложенешца тлеман динамически сурташ гайтарца» [\[12\]](#).

Лакхахь гайтина ма-хиллара, Лермонтовс янне а кхиа ца йо «Полежаевн приемаш», Полежаевс ша пайдаоьцу батальни сценаш гайтарехь Пушкина дечух. Цхъана а кепара шеко йоццуш ду Полежаевн тийсабалар гойтуш долу сурташ Пушкинан «Полтавех» дозуш хилар.

Нийса хир дацара ткъа, Кавказан тлеман хилларш гайтар оьшуш хааделлачу Лермонтовс

а пайдаийцира хуьлуш долчуьнан сихалла а, цлеххьана и хилар а гойтучу йоццачу, нийсачу предложенешца тлеман сурташ гайтаран Пушкинан приемах, аьлча. Амма Лермонтовн сурт хлотторан система юьззина оригинални ю. Цунах атта тешалур ву «Валарга» тлера цхьайолу меттигаш ешча.

Тлеман хилларш «къамелдарца» гайтарх дерг аьлча, и дуьненан литературехь члогла яьржина йолу «прием» маццах дуьйна евзаш яра Лермонтовна-драматургна а, Лермонтовна-эпикна а.

«Измаил-Бей» поэмехь Селимна глалаглазкхийн, ламаройн вовшехтасабаларх дерг хаьа черказичуьнца хиллачу къамелехула:

Беда! – сказал он, – князя не видать!

Куда он скрылся?» – «Если хочешь знать,

Взгляни туда, где бранный дым краснее,

Где гуще пыль и смерти крик сильнее,

Где кровью облит мертвый и живой,

Где в бегстве нет надежды никакой.

Он там! – смотри: летит как с неба пламя;

Его шишак и конь — вот наше знамя!

Он там! – как дух, разит и невредим,

И все бежит иль падает пред ним!» –

Так отвечал Селиму сын природы –

А лесь была чужда степей свободы!..

(«Измаил-Бей»).

Кавказехь тлом бечу эскарехь ша дакъалоцуш хилла тийсадаларш нийсса схьагайта глерта Лермонтов. Авторан исбаьхьаллин тоьшалла объективни а, догцлена а хиларан масалш шорта ду. Къеггина ду цу аглонгахъара «Валарга» тлера глалаглазакхи **мурд** тасаваларан сурт:

А вот в чалме один мюрид

В черкеске красной ездит важно,

Конь светло-серый весь кипит,

Он машет, кличет – где отважный?

Кто выйдет с ним на смертный бой!

Сейчас, смотрите; в шапке черной

Казак пустился гребенской:

Винтовку выхватил проворно

Уж близко... выстрел... легкий дым...

Эй вы, станичники, за ним...

Что? Ранен!.. – Ничего, безделка...

И завязалась перестрелка...

Кхузахь цхьаь цхьаннах латар гайтарехь Лермонтов Пушкинна тлаьххье вогу, шен «Делибаш» стихотворенехь шина аглонах цхьаьнггехьа узуш воцчу. Хууш ма-хиллара, и цхьаь цхьаннах тасавалар чекхдолу делибаш гюьмукъна буьххье волларций, глалаглазкхичун корта баккхарций.

Полежаевн, Лермонтовн позин юкъарчу меттигийн вай йинчу анализо тоьшалла до цаьршиннан произведенешкарчу цхьамогла темийн, суьртийн, кхийолчийн цхьатера хилар дуккха а социальни хьелех дозуш хилар. Цкъацкъа и дозуш ду поэтийн дог-ойлий, хлуманех, хуьлучех кхетар цхьатера хиларх; цуьнан бахъана ду ший а поэт кест-кестта Пушкинан, Жуковскийн, кхиболчийн поэзин мотивашкий, приемашкий кхийдаш хилар.

«Амма ши поэт цхьаьнавоглуш нислучунна тлехь а, вовшех тера хиларан шеко йоццуш болу битамаш боллушехь а, и шиь тайп-тайпана хуьлий вуьсура. В.В. Нейманан оцу жамлаца берта ца вахча ца тору, аьлла хета.

Милла а шех хьаггал майралла а, къонахалла а йолуш хиллачу Лермонтовс еза лорура, шегара оздангаллий, къонахаллий гайтарца сийдора мостагичун оццу амалийн. Цо, Полежаевс санна, аьшнаш ца бо уьш, вочу цларла гайта а ца глерта.

Девзаш ду Белинскийс «Бэлин» хьокъехь аьлларг: «Хлара санна долу, Кавказах а, акхачу ламанхойх а, цаьрца вайн эскаран йолчу юкъаметтигех а долу дийцарш деша вай кийча ду, хлунда аьлча, цара предмет йовзуйту, цунах лаяцна эладитнаш ца лелаш» [\[13\]](#) Юьззина бакъо а йолуш ала мегар дара изза «Валаргах» а. «Предметца» йолу Лермонтовн юкъаметтиг, вай лакхахь ма-гайттара, ламанхошна дуьхьал эладитнаш лелочерачух дуккха а члогла къаьсташ ю. Поэт хила ма-торру бакъ а, объективни а ву оьрсийн ламанхошца хуьлу тлемаш гайтарехь. Лермонтовн «Валарган» пафос, янне а цхьа агло бехке а йина, важа агло бакъйарехь йоцуш, адамашна вуно доккха зулам а лоруш, тлом бехкебарехь ю. Цундела бакъ ца хета С. Дурылина шен книгехь яздинарг. «Теман гуллакхийн журнала» («Журнал военных действий») тлехь «Иза тлом бацара», акхарой къиза хьийзорах тера хлума дара бохуш, яздинарг Лермонтовн «Лийтира къиза, акхарой санна», бохург юхаалар санна лору цо.

[\[14\]](#)

«Теман гуллакхийн журнала» тлера С. Дурылина далочу могланашний, Лермонтовн стихашний юккъехь йоккха башхалла ю.

Резались жестоко,

Как звери, молча грудью в грудь,

Ручей телами запрудили, –

бохуш, яздо Лермонтовс. Церан юкъарниг «акхарой» боху цхьа дош бен дац, иза а тайп-тайпана маьна долуш далийна ду. «...Журнала» тӀехь иза аьлла ламанхойх, «Валарга» тӀехь – шина а агӀонах. Цул сов, « ...Журнало» лечкъош йоцчу тенденциозни ойланехь дуйцу ламанхой къиза хьийзабарх, уьш хӀаллакбарх, тоьлларш бакхийберах. Лермонтовн стихотворенехь воккхаверан цхьа а нота яц. «Валарган» автор тӀеман акхараллица ванне а вац бенвоцуш, цо чӀогӀа бехкедо цхьа а лалашо йоцуш адамаш хӀаллакдар, «соцуш доцу, эрна» мостагӀалла, адамаш акхаройх тардеш долу. «Цестара вовшийн», и кхин а чӀагӀдарца «акхароша санна», – бахарца цо тӀамна дуйхьал ойу шен оьглазе гуманистан аз. ТӀом бечу шина а агӀорхьарчара, бист ца хуьлуш, тӀетаьӀина вовшийн хӀаллакбаро чӀогӀа кӀоргачу философски ойланашка ваьккхина поэт:

Я думал: жалкий человек.

Чего он хочет!.. небо ясно,

Под небом места много всем.

Но беспрестанно и напрасно

Один враждует он – зачем?

Цхьа иттех шо сов хан ялча, и санна долчуьнан хьокъехь Л.Н. Толстойс а йора и тайпана ойланаш: «Хлокху йистйоцчу седарчийн стигал клел, хлокху исбаьхьчу дуьненахь баха гатте ю-те адамашна?» [15] – яздора цо шен дуьххьарлерчу цхьана дийцарехь Л Н. Толстойн боккха, сийлахь кхиам бу Кавказан тлом а, Кавказан халкъаш а цхьана аглонгахьа ийзар а, субъективизм а йоцуш гайтар.

Шен кавказски произведенешкахь воккхачу яздархочо-реалиста оьрсийн прозехь дуьххьара гайтира ламанхочун амалехь, оьрсийчун а, французан а, кхиболчийн а амалехь а санна, йоккха къонахалла гайтар, я шегара акха хлума далийтар наггахь нислуш хилар. Шен гуттара а долчу маьршачу дахарехь ламанхо, кхиберш а санна волу стаг ву, лаьтта тлерачу массо а адамийн санна йолу дог-ойла а, хьашташ а долуш. Тлом банне а бац ламанхочун амалехь, муххале а – иза цунна оьшуш а бац, цо цатам а, бохам а бохьу дела, иза шен хлусамах а, бахамах а воккхий, бежа бала хуьлий, кочабужу дела. Масала, официални пропагандо тламна члогла тлера буьйцучу ламанхойх болчу нохчашлахь машар безар маршалла хаттар хилла дладахана. Тевеанчу стаге, вевзаш велахь а-вацахь а, гергара велахь, хийра велахь, цхьаьнца девнехь иза хилар боккха бохам лоруш, могошаллий, хьал-дей а хаттале: «Марша воггийла хьо»! Олу вайнаха. И тайпа маршалла хаттар тахана а я селхана а кхолладелла дац. Масех шарахь а ца кхоллало адамашна юккъехь иштаниг. Блешераш хан ю цуьнан. Цо гойту, цабевлла тасадалар хилча, осала ца леллехь а, ламанхо ша машар вуно доккха беркат а лоруш, ларбеш хилла хилар а, девнех уьш мелла а къехкаш хилла хилар а. Массо а адамийн йоллу ойланаш ю уьш, царах Кавказан ламанхой къесто бух а, бахьана а дац!

Царах члогла дог лозуш а, нийса а ламанхой, церан дахарехь болу къийсам гайтаран тоьшалла ду дийцаран тлаьххьарчу текста юкъаяхаз а йисинчу «Телатаран» («Набеган») вариантх цхьаь. Цензурин само яйа герташ делахь а, вай дуьйцучу декъан юьххьехь «Оьрсийн ламанхошца болчу тламехь вешан дахар лардан герташ вай хиларна, нийсо вайгахьа го», – бохуш, яздора Л.Н. Толстойс. Цул тлаьхьа автора ма-ярра а, клоргга а гойту оцу тламехь ламанхочун позици. «Амма схьалоцур вай ша-ша волу ши стаг, – яздо цо. – Хьаьнгахьа ю ша ларваран ойла а, делахь-хлета нийсо а: оьрсий юххехьа глортар хезча, негалт а кхайкхош, пенах кхозу шира топ а, бустамаш чохь, кхузза-добазза топ юззал, ша эрна ца дойу долу хлюь-молха а оьций, гауршна дуьхьалволу волчу, оьрсий, и

хьешна д'адаккхархьама, ша дийначу кха т'е а, дагорхьама, шен ц'ен т'е а, кхоьруш эга а беш, шен наний, зудий, бераш д'алевчк'инчу боьри т'е а г'юьртича, шен ирс хила тарлун х'ума дерриге а шегара д'адаккха тарлуш хиларан ойла а йина, – дан х'ума доцчу оьг'лазалица, волийла цахиларан мохь а хьаькхна, шен тиш'елла кетар, топ охьа а тесна, б'аьргаш т'е куй а талийна, валаран илли а олуш, екк'а цхьа шаьлта а буйнахь, дерриге а дицдина, оьрсийн цамзанашна т'е кхоссалун волчу цхьана Джемигахьа ю-те иза? Цуьнан аг'онгахьа а ю-те нийсо, я х'окху... эпсаран аг'онгахьа ю-те иза? Цуьнан Россехь доьзал а, гергарнаш а, доттаг'ий а, ахархой [\[16\]](#) а бу, царна хьалха декхарш а ду цуьнан, цхьа а бахьана а, лаам а бац цуьнан ламанхошца мостаг'алла лело, Кавказе иза веана... иштта д'а шегара майралла гайтархьама... Я сихха капитанан чине валар а, йовха меттиг шена нис'ялар а бен, кхин х'умма а лууш а воцчу, цуьнан дуьхьа ламанхойн мостаг' а хиллачу суна вевзаш волчу ад'ютантан аг'онгахьа ю-те нийсо?..»

[\[17\]](#)

Жоп ша-шаха а кхеташ ду: «шен бухехь ша ларваран ойла йолуш йолу нийсо», дуьйцийла йоццуш, вахарехь а, ирсехь а йолу шен бак'ю лар'еш волчу Джемин аг'онгахьа ю.

Кавказан к'аьмнех а, церан кхиэлах а бак'болу, реалистически кхетам ч'аг'беш, кхиош йолу Л.Н. Толстойн ерриге а кавказски произведенеш оьрсийн литературин т'аьхь-т'аьхьа ч'аг'луш, прогрессивни нек'а т'ехь д'адаханчу дек'ана юк'айог'луш ю. Оцу прогрессивни литетаруро нийса гойтура паччахьан империна чудог'лчу дерриге а к'аьмнийн оьрсийн халк'аца йолу чолхе юк'аметтигаш, церан мехала хилар билгал а доккхуш.

Оьрсийн к'юманий, Кавказан к'аьмнашний юкк'ера доттаг'алла ч'аг'дарна аьтто беш хиллачу яздархойн моголанехь хьахожа вита ца тарло Полежаевсчул а ч'ог'ла салтичун лазап хьегна волу Т.Г. Шевченко а.

Кавказан т'ом уггаре а марсабаьллачу хенахь язйина йолу цуьнан «Кавказ» (1845) ц'е йолу поэма, паччахьан ледал юрадаккхаран ницк'е а, ламарошка йолу вежараллин ойла ч'ог'ла хиларе а диллича, ша саннарг кхин йоцуш ю. Парг'атонехьа болу церан к'ийсам цхьаммо а ца бинчу кепара ч'ог'ла к'юбал а беш, цо яздора:

За горами горы тучами повиты,

Засеяны горем, кровию политы.

Вот там-то милостивы мы

Отняли у голодной голи

Все, что осталось – вплоть до воли, –

И травим... И легло костью

Людей муштрованных немало.

А слез? А крови? Напоить

Всех императоров бы стало.

.....

Слава синим горным кручам,

Подо льдами скрытым.

Слава витязям великим,

Богом не забытым.

Вы боритесь – поборете,

Бог вам помогает!

С вами правда, с вами слава

И воля святая!..

Т.Г. Шевченкон «Кавказ» оьрсийн литературин прогрессивни декъехь боккхачу мехаллехь меттиг дIалоцуш ю.

Цу кеппара, оьрсийн литературехь Пушкинан, Полежаевн заманахь дуьйна вовшех къаьсташ гучуелира Кавказан тIамах а, Кавказан къаьмнийн культурах а, бакъонех а, уьш шен Iедална кIел балорехь паччахьан Iедалан политикех а болу юкъараллин кхетам шаьшшимма гайтина йолу ши тенденци. Хьалхара – казенно-патриотически – тенденциозни официалъни кхетамца морзахъюьйлуш яцара; шолгIачо, хьалхарчунна нийсса дуьхьал а йолуш, гойтура оьрсийн юкъараллин хьалхелелочу векалийн: А.С. Пушкинан, М.Ю. Лермонтовн, Т.Г. Шевченкон, Л.Н. Толстойн, кхиболчийн а кхетам.

Дерзош ала деза, XIX-чу бешеран хьалхарчу эхан оьрсийн юкьараллин Кавказан къаьмнех а, цаьрца болчу тIамах а шина кепара болу кхетам уггаре а къеггина шайн кхолламаллехь гуш болчу яздархойн, поэтийн произведенешка бен вай хьаьвсина цахилар.

Вайна гучуделира, массо кепарчу литературехь официалъни пропаганда ламанхошна тIехь уьш аьшнаш бийриг кхуллуш хиллачу халачу хьелашкахь оьрсийн литературерчу прогрессивни тенденцин векалша, шайна Кавказан ламанхой а, церан дахаран хьелаш а, амалш-гIиллакхаш а дика мел девзи, официалъни кхетамна тIера дIа а буьйлуш, шайн произведенешкахь обьективно цунна дуьхьал а буьйлуш, Кавказан ламанхойх а, цаьрца оьрсийн халкъан йолчу юкьаметтигах а прогрессивни ойланаш чIагIьяр.

Цундела ю тахана а чIогIа мехала А. Пушкинан, М. Лермонтовн, Бестужев-Марлинскийн а, Шевченкон а, Лев Толстойн а Кавказ а, кавказан къаьмнаш а гойтуш йолу произведенеш. Оцу произведенеша вайн мехкан халкъашна цхьаьна сирлачу, исбаьхьачу дахарехьа беш болчу некъахь доккха гIо до, церан доттагIалла чIагIдарца.

[](#)